

Ірина Марголіна

САКРУМИ КИРИЛІВСЬКОГО ХРАМУ КИЄВА

DOI: 10.5281/zenodo.6350311

Кирилівська церква, що заснована у першій половині XII ст., була іменована на честь патронального святого засновника цього храму князя Всеволода Ольговича – святого Кирила Александрійського. Це був перший храм на теренах християнської ойкумени Русі, де через назву і розписи пропагувався культ Кирила Александрійського і його парного святого Атанасія Александрійського¹. Цілком вірогідно, що у стіни цього храму було вмуровано частки мощів цих александрійських святих.

Відзначимо, що стовпи Церкви IV ст. св. Антоній Великий та св. Атанасій Великий строго засуджували поклоніння мощам як прояв язичництва, наказавши поховати останки мучеників у храмах із заборонаю їм поклонятися. Однак, згодом цю заборону було знято і почалось широке поклоніння святим мощам.

До X ст. у Церкві формально дотримувалися засудження практики розчленування тіл святих, але надалі процес розділення останків набув поширення через переконання, що навіть у частках тіл святих чи в їхньому одязі присутні чудодійні властивості. Спочатку вважалося, що в храмі достатньо наявності мощів одного святого, але згодом, задля збільшення престижу та кількості паломників, церковними інституціями почалося масове накопичення та поширення численних реліквій. Їх влаштували у різноманітні скрині-релікварії, найбільш популярними були скрині у формі хрестів. Ці сакруми виставлялися у церквах для поклоніння парафіянами. З'явилась традиція покладати мощі святих під престол церкви, вмуровувати частки мощей у стіни храмів, розтирати і додавати до фарб, якими писали святі образи. Здебільшого, наявність мощей у стінах храмів акцентовано зображенням хрестів на нижньому рівні декорацій.

---

¹ І. Марголіна, *Кирилівська церква в історії середньовічного Києва* (К. 2000) 33–78; І. Марголіна, В. Ульяновський, *Київська обитель святого Кирила* (К. 2005) 38–68; І. Марголіна, В. Ульяновський, *Дзеркало вічності. Київська Кирилівська церква та Свято-Троїцький монастир* (К. 2019) 8–35.

Такі реліквії-заклади мали оберігати церкви від негативу, додавати сакральності, освячувати весь храм і окремі його компартименти. Описуючи Софію Константинопольську, паломник Стефан Новгородець зауважив: “И тут стоят столпове от камени красного мрамора, оковани чудно, в них же лежат мощи святых”². У церковній хроніці бременського автора на ім’я Адам (1072–1081 р.) відмічається, що мощі з релікварія Косми і Даміана Аравійських, який сьогодні зберігається у Мюнхені, “965 року архієпископ Адагал доставив у Бремен прямо із Рима”. Релікварій з мощами було випадково віднайдено у 1434 р. у стіні Домського собору в Бремені, куди при невідомих обставинах і були вмуровані: коли релікварій відкрили, від святих мощей виділялось дивне благоухання³.

Старо- і новозавітними реліквіями була заповнена Софія Константинопольська. Сотні колон, що стояли у храмі і поза ним, були “освячені святими мощами”. Реліквії були “у кожній колоні, нагорі, надолі і по периметру храму, є в капітелях чтимі мощі святих. Також і в покрівлі, у вівтарі і в стінах”⁴.

У маленькому містечку Мессара, в обителі монастиря Калівіані, чудесним чином було здобуто мощі ченців-мучеників, які постраждали за віру за часів турецького панування. Мощі було вмуровано в стіні монастирської часовні⁵.

Сенсаційну знахідку віднайшли в мядельському костелі Богоматері Скапулярія (м. Мядель, Біларусь). У стіні храму виявився тайник, де було замуrowано приходські книги записів народження, шлюбів, смертей, списки тих, хто надавав жертви храму, і святі реліквії. Серед знахідок – мощі святої Цецілії (жила в Римі у III ст., вважається патроном церковної музики), святої Терези і папи Григорія Великого⁶.

Про присутність і функції святих мощей у муруваннях стін, стовпів, склепін тощо Софії Київської пише дослідник В. Сарабянов, який вважає, що зображення христів є певною програмою, що показує розподіл часток святих мощей, які при будівництві Софійського собору в Києві були вмуровані у стіни і стали об’єктами поклоніння⁷.

Впевнені, що про влаштування у муруваннях родового Кирилівського храму святих реліквій потурбувався його засновник князь Всеволод Ольгович.

² Библиотека литературы Древней Руси (Санкт-Петербург 1999) 32–33.

³ Мощи святых бесребренников Космы и Дамиана Аравийских (Кулийских) в Мюнхине [Електронний ресурс], <https://www.palommnik.by › sermons › art-943>.

⁴ ‘Описание святых Константинополя в латинской рукописи XII в.’ в *Чудотворная икона в Византии и Древней Руси*, ред. сост. А. М. Лидов (Москва 1996) 443.

⁵ *Остров Крит* [Електронний ресурс]. – <https://tocrine.com › forum › viewtopic>.

⁶ Чудесная находка в мядельском храме: в стене нашли ... [Електронний ресурс], <https://www.kr.by/daily/26927.3/3976072/>.

⁷ В. САРАБЯНОВ, ‘Реликвии и образы святых в сакральном пространстве Софии Киевской’ в *Пространственные иконы* (Москва 2011) 366.

Кирилівська церква

Вважаємо, що це були, передусім, моці патронів фундатора Кирилівського сакруму святих Кирила та Атанасія Александрійських, а також ті моці, що були наявні на той час у Київській парафії.

Чи були у засновника Кирилівської обителі моці його патронів святих Кирила і Атанасія? Гадаємо були і навіть вибудовуємо шляхи, якими культ Кирила і Атанасія Александрійських та частки їхніх мощей проникли на Русь. У попередніх дослідженнях ми вже зверталися до цього питання⁸, але у даному контексті варто ще раз акцентувати на ньому увагу.

Не викликає сумніву, що назва храму, зведеного на Дорогожичах, пов'язана з уподобаннями, бажаннями й вимогами його замовника.

Посвята Кирилівської церкви Кирилові Александрійському може подивувати, адже поклоніння цьому святому не було поширеним у Київській Русі до XII ст. Святий Кирило Александрійський не належав не лише до популярних, а й навіть до просто відомих святих – принаймні, на теренах Київської Русі. Його культ на Русі з'являється у XII ст. зі зведенням Кирилівської церкви на Дорогожичах. Це був перший храм, в якому підносили молитви до святого Кирила, що й означало початок установаження і розвиток культу в Києві, а відтак і на Русі.

Кирило Александрійський народився і виріс в Александрії, він представляв знамениту єпископську династію. Його дядьком був Теофіл Александрійський, предстоятель Александрійської єпископської Церкви; після його смерті 412 року предстоятелем став Кирило. Одним із перших він виступив проти Несторіанської єреси, був організатором і головував на III Вселенському Соборі в Ефесі. Йому належать численні полемічні праці, що спростовують несторіанське вчення про Христа. Святий Кирило формулює вчення про єдність в іпостасі Спасителя двох природ – людської і божественної. Йому належить і тлумачення Священного Писання, праці щодо єдності Святої Трійці. Окрім церковної діяльності, він мав величезний вплив на світську владу Александрії. За темпераментом своїм Кирило Александрійський у борні й на єпископській катедрі виявляв себе як владна й імпульсивна людина. Ім'я святого Кирила пов'язане з епізодами численних конфліктів язичників і християн. Був активним гонителем представників юдейської віри. Александрійському єпископові було вкрай важливо контролювати владу в такому переповненому різними віруваннями регіоні, яким на той час був Єгипет. Серед міського населення й чернецтва святий Кирило мав непереборний авторитет. Александрійською Церквою керував 32 роки. Спочив 444 року. День пам'яті – 22 червня.

Святий Атанасій народився близько 296 року в м. Александрія. Релігійне виховання й освіту він здобув у Фіваїдській пустелі під керівництвом великого

---

⁸ І. Марголіна, *Кирилівська церква...*, с. 33–78; І. Марголіна, В. Ульяновський, *Київська обитель святого Кирила*, с. 56–68; І. Марголіна, В. Ульяновський, *Дзеркало вічності...*, с. 8–35.

*Кирило учитъ царя. Фреска XII ст. Південна апсида.
У сцені представлено святого Кирила (ліворуч),
царя – князя Всеволода Ольговича, святого Атанасія*

аскета Антонія Великого. 325 року Атанасій як секретар спільно із єпископом Олександром бере участь у Першому Вселенському соборі. За активною участю Атанасія Собор встановлює, що Ісус – “єдиносущний” (грець. *ὁμοούσιος*) із Отцем. Аскетичний спосіб життя Атанасія й активна підтримка Атанасія святим Антонієм Великим і єгипетськими монахами-аскетами перемогли аріанство й за це Атанасія назвали Великим. У 328 році Атанасія одногослосно обирають єпископом м. Александрія. Головний здобуток святого Атанасія як богослова – захист єдиносущності Сина з Отцем, пояснення природи й походження Сина. Атанасій наголошує, що Син є Богом Сам Собою, а не з наділення. Атанасій уживає щодо Пресвятої Диви термін “Θεοτόκος” (Богородиця). Він повсякчас наголошує, що Христос у вигляді людини заслуговує на шанування. Атанасій рано здобув собі статус стовпа Церкви, батька православ’я, а також ім’я – Великий. Певний час Первосвятитель керував Александрійською Церквою. Упокоївся 2 травня 373 року. День пам’яті святого Атанасія – 2 травня за старим стилем, або 15 травня за новим. Спільний день пам’яті святих єпископів Александрійських Кирила й Атанасія – 31 січня.

Вважаємо, що патрональне ім’я Святого Кирила князь Всеволод Ольгович отримав під час хрещення. Доказом цього стала знахідка матеріальної пам’ятки із засвідченням християнського імені Всеволода Ольговича. Одна з князівських печаток має зображення Кирила Александрійського й напис: “Господи помози рабу своєму Кирилу” (нині зберігається в Національному музеї історії України). Ніхто із князів ні до, ні після Всеволода не мав християнського імені Кирило, а тим паче не княжив у Києві, де була знайдена печатка. До того ж, дослідники датують печатку першою третиною XII ст.

Широке шанування культу Кирила і його парного святого Атанасія Александрійського пов’язане із князем Всеволодом Ольговичем, а поява культу Кирила Александрійського на Русі – з батьками Всеволода. Батько – Олег Святославич (“Гориславич”), у хрещенні Михайло, мати візантійська патриціанка Теофано Музалон. Деякі факти з життя цього подружжя дають змогу зробити припущення щодо шляхів проникнення культу Кирила й Атанасія Александрійських на Русь.

Із 1078 р. чотири роки князь Олег провів як полонений у Візантії, зокрема на острові Родос. Перебування Олега там далось взнаки. Чернігівський ігумен Даниїл, який мандрував святими місцями на початку XII ст., у своєму описі зазначав, що на Родосі, великому й багатому острові, “два літа і дві зими” жив руський князь Олег⁹. Саме там він одружився із представницею знатного роду Теофано Музалон (Музалонісса).

Теофано належала до багатой і освіченої родини. Вона мала безпосередній зв’язок із Константинопольською Патріархією. Один із її близьких родичів

⁹ *Путешествие игумена Даниила по святой земле в начале XII в. (1113–1115)* (Санкт-Петербург 1864) 7.

за Патріарха Миколая III очолював світську школу в Константинополі (був ритором). Сім'я Музалонів перебувала й у прямому родинному зв'язку з Патріархом. Безперечно, Теофано Музалон мала багато книг, ікон і таблиць, так званих таблеток – вірців для написання образів святих. Цілком вірогідно, що серед цих таблиць були й зображення Кирила Александрійського.

Слід узяти до уваги, що культ святого Кирила був поширений у Візантії, особливо на Родосі, де не раз перебував архієпископ Кирило (“За благодаттю та людинолюбством Христа, Спасителя всіх нас, ми переплили велике і широке море, при вітрах легких і тихих досягли Родосу...”), – з послання святого Кирила Александрійського)¹⁰.

Враховуючи той факт, що Теофано була родичкою Патріарха, вона, вирушаючи з чоловіком, князем Олегом, на Русь, крім благословення та багатого посагу, ймовірно, отримала також часточки мощей святого Кирила, а можливо і Атанасія. Хрещення сина-первістка Теофано й Олега – Всеволода іменем саме цього святого вказує на особливе шанування нею Кирила Александрійського та ймовірне визнання його заступником усієї сім'ї Музалонів. Зв'язок Музалонів-Ольговичів із культом Кирила Александрійського підтверджується й будівництвом спадкоємцем цього роду – князем Всеволодом – храму, присвяченого святому Кирилу. В концепцію розпису храму його замовник і засновник уводить сюжет, дубльований із печатки (зберігається в Державному Ермітажі в Санкт-Петербурзі, наявна у приватній колекції музею Шереметьєва¹¹) своєї матері Теофано Музалон. На лицевому боці печатки Теофано зображено дві фігури з німбами в позі адорації (моління) до образу, який видніється вгорі (по вертикальній осі кола). Це зображення на печатці може бути розшифроване як моління двох святих перед Богородицею чи Христом. Аналогічний сюжет знаходимо в живописі Кирилівської церкви. Над фресковою композицією, яка була нами досліджена й визначена як “ктиторська”¹², зображено також двох святих, які моляться перед зображенням у медальйоні. Сюжет із печатки Теофано ніби скопійований у збільшеному й більш рельєфному вигляді на кирилівській фресці! Цей сюжет, так само як і на печатці Теофано, може бути розшифрований як моління перед Христом. Ідентифікувати постаті на цій фресці доволі складно через її погане збереження, але подібність сюжетів – безперечна.

Для нашого дослідження важливо, що подібність сюжетів на печатці й у стінописі Кирилівського храму може свідчити про безперечний логічний

¹⁰ Т. Лященко, *Св. Кирилл Александрійский. Его жизнь и деятельность* (К. 1893) 211.

¹¹ В. Ульяновський, ‘Новая булла Феофано Музалон и загадка “архонтессы России”’: почти крамольные заметки историка на сфрагистическую тему’ в *Сфрагистичний щорічник*, вип. 4 (К. 2013) 54–87.

¹² І. Марголіна, *Кирилівська церква...*, с. 116–119; І. Марголіна, В. Ульяновський, *Київська обитель святого Кирила*, с. 41–43; І. Марголіна, В. Ульяновський, *Дзеркало вічності...*, с. 13–16.

зв'язок між печаткою Теофано і фресковою ктиторською композицією. А це так само засвідчує прямий родинний зв'язок між власницею печатки й замовником розписів Кирилівської церкви. Той факт, що вищезгадане зображення розташоване безпосередньо над ктиторською композицією, вказує, що церква будувалася князем Всеволодом як знак пам'яті про свій візантійський родовід.

З'ясовуючи причини назви собору на честь Кирила Александрійського, а також виявляючи ім'я засновника собору, спираючись на фактологічні, археологічні, мистецькі джерела, можна стверджувати, що Кирило Александрійський був християнським патроном князя Всеволода. Культ Кирила і його парного святого Атанасія був пов'язаний із родиною батька Всеволода – Олега Святославича, і його дружиною – візантійською патриціанкою Теофано Музалон. Ушанування цих культів пов'язане з діяльністю нащадків Олега й Теофано, а саме з їхнім сином Всеволодом Ольговичем, який через спорудження Кирилівської церкви став активним поширювачем культу Кирила й Атанасія та їхнього вчення у Київській Русі.

Наводимо ще один безперечний факт на користь такого тлумачення. У південній вівтарній апсиді церкви, яка має назву Кирилівська, наявний унікальний живописний цикл життя святих Кирила й Атанасія Александрійських.

На питання про час заснування споруди, а також про ім'я засновника, відповідають і графіті, залишені на стінах Кирилівської церкви. Ці написи, розшифровані дослідником С. Висоцьким, видряпані людьми, які мали безпосередній стосунок до кліру обителі (“Господи, помози рабу своєму Мартыну Семьюновичу”, “Господи, помилуй раба своего Мартына Семьюновича”, “Господи, помози рабу своєму Феодору, аминь, дяку”).

Усі три написи зосереджені в південній вівтарній апсиді – дияконику – місці, де присутність сторонніх до кліру осіб була неможливою, принаймні в період, коли споруда перебувала у становищі діючої церкви. Згадані графіті С. Висоцький датує серединою XII ст. Понад те, щодо двох перших, то дослідник акцентує на тому, що окремі літери написів доволі архаїчні для вказаного часу й можна припустити, що ці графіті були залишені людиною, яка навчалася грамоти на традиціях писемності XI ст.¹³

Тобто до середини XII ст. церква була не тільки зведена, а й розписана (графіті писалися на фресковій штукатурці); крім того, храм був дієвим, оскільки мав кліриків, які, власне, й залишили ці написи у вівтарі храму.

Ранню дату заснування Кирилівської церкви, її зведення, виконання розписів у пам'ятці упродовж 1139–1146 рр. (період княжіння Всеволода Ольговича) підтвердили й новітні епіграфічні дослідження храму. Графіті, досліджені у вівтарній частині церкви, “...свідчать, що у 40–50 роки XII століття храм

¹³ С. Висоцький, *Киевские граффити XII–XVII вв.* (К. 1985) 85–89.

був уже розписаний, форма каналів прорізів свідчить про виконання по сухому тиньку, та мав клір, до складу якого входили автори розглянутих вище написів”¹⁴.

Отже, храм був заснований, зведений і розписаний упродовж 1139–1146 рр. у період князювання в Києві Всеволода Ольговича, який був фундатором храму, замовником розписів і автором посвяти цього сакрального витвору і відповідно провідником культу Кирила та Атанасія Александрійських.

Наведені факти можуть свідчити на користь припущення щодо наявності у мурах, фундаменті, під престолом часток мощів патрона засновника святителя Кирила Александрійського, які, як вже зазначалось вище, були привезені з Візантії його батьками Теофано Музалон та Олегом Святославичем. Якщо це припущення правильне, то ці мощі вмурували у найголовніші, у найсакральніші місця храму. Передусім, у місце закладання наріжного каменю; під престол; і, ймовірно, не залишили без цих реліквій ризницю або Кирилівську апсиду, де представлено унікальний фресковий цикл життя Кирила та Атанасія Александрійських. Зауважимо, що аналогів цій живописній розповіді немає в інших пам’ятках всієї християнської ойкумени. У XII ст. тут було представлено 16 сцен, на сьогодні збереглося 14. У всіх сценах присутній образ святого Кирила, в окремих сюжетах виведено і Кирила, і Атанасія. На нашу думку, мощі цих святих могли влаштувати у сценах, що ілюструють поховання святителів. Обидві сцени, показуючи завершення земного шляху святих, представлено у нижньому регістрі апсиди, до якого можна доторкнутися. Поховання святого Кирила на південній стіні, перехід в інший світ святого Атанасія – на північній стіні апсиди. Сцена похорону святителя Кирила збереглась повністю – на тлі веж

*Поховання святого Кирила Александрійського.
Фреска XII ст. Південна частина південної апсиди.*

¹⁴ В. Корнієнко, ‘Перші служителі Кирилівської церкви диякон Федір та священник Мартин’, (2013) 2 *Пам’ятки України. Історія та культура* 31.

храму домінує темно червоний саркофаг, в який погружають тіло святого, обабіч саркофагу – священники. На стінці гробниці, яка, зважаючи на колір, виготовлена з найціннішого пурпурового мармуру, вирізьблено проквітлий хрест – символ вічного життя, життя людської душі після смерті. Цілком логічно, що саме під цим хрестом вмуровано частки мощей святителя Кирила Александрійського.

Навпроти сцени поховання Кирила зберігся фрагмент сцени, де було проілюстровано проводи святого Атанасія¹⁵. Зображення саркофагу не збереглося, але впевнені, що зображення кам'яної гробниці було представлено і там. Мабуть на стіні мармурового гробу також був написаний проквітлий хрест і, вірогідно, якщо були у наявності мощі святого Атанасія, вони були вмуровані у це місце, тобто у мурування за хрестом.

Отже, мощі цих шанованих християнських святителів мали оберігати і сакралізувати родовий храм Ольговичів, відповідно, і всю їхню родину, храмову ризницю, місце, де князь Всеволод влаштував собі балкон-п'єдестал¹⁶, місце, де виведено портрет князя Всеволода¹⁷.

У ранні періоди християнства, в часи народження традиції поклоніння святим мощам, частки мощей уміщували у мощевики у формі хреста, на прямокутних, квадратних, круглих релікваріях зверху зображували хрест. "... хрести ... виглядають як знаки, свого роду топоси, що фіксують приналежність даного місця до якогось смислового контексту, включення його в певну сакральну програму. Такою програмою, на моє переконання, є розподіл

*Поховання святого Атанасія Александрійського.
Фрагмент композиції. Фреска XII ст.
Північна частина південної апсиди.*

¹⁵ І. Марголіна, *Кирилівська церква...*, с. 98.

¹⁶ *Ibid.*, с. 54–59.

¹⁷ *Ibid.*, с. 104–107.

по Софійському собору частинок святих мощей, які при будівництві храму були вмуровані в стіни і потім стали об'єктами поклоніння¹⁸.

Отже, здебільшого мощі святих у муруваннях храмів приховували за зображеннями святих і хрестів. Однак наявність зображень святих не дає впевненості, що під ними обов'язково було влаштовано мощі, а ось хрест акцентує на приховану під ним реліквію. Дійсно, у Софійському соборі Києва величезна кількість зображень хрестів, під якими вірогідно вмуровували священні реліквії, які візантійська цариця Анна привезла із собою з Батьківщини, коли мала вступити у шлюб з князем Володимиром Святославичем. Ці реліквії використовували при зведенні церкви Успіння Богородиці (Десятинної) і, поза сумнівом, при будівництві і опорядженні Софійського собору.

Щодо Кирилівської церкви, то гадаємо, що мощі ще одного святого, а саме папи Климента Римського влаштовані за зображенням хреста у стіні північної апсиди або жертовника Кирилівського храму. Наші дослідження живопису цього компартименту, який презентує велику кількість балканських святих, у свій час надали змогу зробити вагоме припущення, що жертovníк у XII ст. було присвячено папі Клименту¹⁹. У центральній частині нижнього регістру жертovníка між зображеннями святих написано величезний хрест. На нашу думку, цей хрест повідомляє про розміщення за ним у муруванні стіни апсиди святих реліквій. Це можуть бути частки мощів балканських святих, представлених у живописі (Кирило та Методій – Солунські брати, Йосип Солунський, Йоан Македонський, Климент Охридський, Наум, Ангелар й інші). Враховуючи наявність у київській Десятинній церкві, на час зведення Кирилівського храму, мощів папи Климента Римського, які князь Володимир привіз із Херсона, цілком допустимо, що частки цих мощів було надано засновнику Кирилівського храму князю Всеволоду, який на той час був Великим київським князем, для влаштування у родовій Кирилівській церкві. Представникам Київської Церкви складно було не зважати на бажання і вимоги правлячого князя.

Припускаємо наявність у муруванні Кирилівського храму мощів святої Агати, християнської покровительки дружини засновника Кирилівської обителі Всево-

---

¹⁸ Н. Герасименко, А. Захарова, В. Сарабьянов, 'Изображения святых во фресках Софии Киевской, часть I: Внутренние галереи' в *Византийский временник*, т. 66 (91) (Москва 2007) 24–59; О. Попова, В. Сарабьянов, 'Живопись конца X – середины XI века' в *История русского искусства*, т. 1: *Искусство Киевской Руси. IX – первая четверть XII века* (Москва 2007) 243–250; И. Герасименко, А. Захарова, В. Сарабьянов, 'Изображения святых во фресках Софии Киевской. [Часть II], Западное пространство основного объема под хорами' в *Искусство христианского мира. Сборник статей*, вып. XI (Москва 2009) 208–256.

¹⁹ І. Марголіна, *Кирилівська церква...*, с. 124–144; І. Марголіна, В. Ульяновський, *Київська обитель святого Кирила*, с. 112–121; І. Марголіна, В. Ульяновський, *Дзеркало вічності...*, с. 106–114.

*Хрест в оточенні Балканських святих.
Фреска XII ст. та олійний живопис XIX ст.
Північна апсида*

Свята Агата широко шанована на о. Сицилія свята мучениця. Культ цієї святої у Київську Русь, найімовірніше, проник через візантійську царицю Анну, дружину князя Володимира Хрестителя.

Свята Агата була патронесою доньки Володимира Святославовича і візантійської цариці Анни, яку назвали Агатою на честь тітки Анни – однієї із п'яти сестер візантійського імператора Романа II. Її вдачу характеризували особлива доброта, розум і милосердя²¹. Не виключено, що частки моцій цієї святої потрапили до Києва з іншими реліквіями, які з Візантії привезла дружина князя Володимира Анна.

Звернувшись до дослідження життя Агати Палермської, у Мінологіях Василя II віднайшли мініатюру із зображенням цієї святої у віконці темниці. Образ святої Агати напрочуд

*Ніша аркасолія, де було влаштовано саркофаг княгині Марії Мстиславівни.
Праворуч зображення Голготського хреста.
Західна стіна південної частини нартекса*

²⁰ Р. Зотов, *О черниговских князях по Любецкому синодику и о черниговских княжествах в татарское время* (Санкт-Петербург 1892) 262.

²¹ Н. Никитенко, В. Корниенко, *Собор святых Софии Киевской* (К. 2014) 243.

подібний до портрета Марії Мстиславівни з кирилівських фресок нартексу і ктиторської композиції²². Здається, тут є певний зв'язок...

У Софійському соборі на стовпі головного нефа під княжим портретом є образ святої Агати, яка була патронесою доньки князя Володимира й Анни²³.

У фресках Софії Київської і Кирилівського храму в зображеннях Марії Мстиславівни і святої Агати бачимо схожі деталі вбрання: червона сукня і біла хустка.

Культ цієї святої був поширений і шанований на теренах Русі вже в X–XI ст. Оскільки Марія Мстиславівна була однією з численних нащадків князя Володимира, цілком ймовірно, вона мала часточки мощів своєї небесної покровительки. Припускаємо, що за наказом вдови Всеволода (княгиня Марія пережила свого чоловіка на 33 роки), ці священні реліквії вмонтували у мурування стіни біля ніші-аркасолія, де княгиня Марія приготувала місце для свого поховання. Праворуч ніші зображено Голготський хрест, під яким, найвірогідніше, приховано мощі Агати. У даному випадку Голготський хрест не тільки вказує місце покладення святині, але й символізує одне з призначень людини – хрестонесення, початок і кінець сушого. Існує думка, що Голготський хрест є оберегом у вічному житті. Наявність таких символів біля ніші з похованням цілком доречно, саме тут Марія Мстиславівна готувала собі вічну домовину.

Добре прочитуються фрескові деталі Голготського хреста на трьох сходинках. Сходинки означають віру, надію, любов і показують шлях Господа на Голготу, вони височать над зображенням скінії (живопис XIX ст.) – давньоюдейського похідного храму (намету), де до зведення Єрусалимського храму здійснювалися жертвоприношення і зберігався ковчег завіту. Під середніми

Голготський хрест біля ніші аркасолія, де було поховано княгиню Марію Мстиславівну. Фреска XII ст. та олійний живопис XIX ст.

²² І. Марголіна, В. Ульяновський, *Київська обитель святого Кирила*, с. 39–43; І. Марголіна, В. Ульяновський, *Дзеркало вічності...*, с. 13–16.

²³ Н. Никитенко, В. Корниенко, *Op. cit.*, с. 243.

раменами хреста проглядаються зображення двох великих прямокутників, які, на наше припущення, можуть символізувати книги Старого і Нового Завітів, тобто Закону і Благодаті. Отже, від юдейської скинії через страждання на хресті відбувається сходження від старозавітної віри до світла християнського вчення. Мабуть, Марія Мстиславівна за допомогою цих символів і, поза сумнівом, святих мощів Агати мала сподівання, що душа її потрапить до Царства Небесного.

Ктитор Кирилівської обителі мав можливість отримати й мощі перших руських святих, своїх родичів, братів страстотерпців Бориса і Гліба.

Принагідно зазначимо, що зображення Бориса і Гліба, виконані у ХІХ ст., розташовані на східних лопатках середніх опірних стовпів у горішніх регістрах, тобто у трансепті.

Упевнено зазначимо – обидва святі мали бути репрезентовані в Кирилівській церкві у давнину. Адже у ХІІ ст. вони були загалом першими руськими святими, вважалися покровителями княжої військової звитяги серед представників династії Рюриковичів (хоч і були мучениками-непротивленцями). Але особливим аргументом є активне шанування культу цих святих дідом (Святославом Ярославичем), батьком (Олегом Святославичем) засновника Кирилівського храму Всеволода Ольговича і його сином (Святославом Всеволодовичем). Святому Глібу – покровителю Святославичів і Ольговичів – був посвячений великий Борисоглібський собор (спочатку мав назву Глібоборисівський) у вотчинному Ольговичам Чернігові. У 1115 р. батько князя Всеволода Олег Святославич разом зі своїми братами – двоюрідним Володимиром (Мономахом) і рідним Давидом, брав участь у перенесенні святих мощей братів-мучеників Бориса і Гліба в новозбудований кам'яний Борисоглібський храм у Вишгороді. Учасники цієї церковно-політичної акції були давніми політичними суперниками. Між Володимиром, з одного боку, і Олегом з Давидом, з другого, виникла суперечка щодо місця, де має стояти рака з мощами. Володимир наполягав на встановленні її в центрі собору, де планував поставити срібний “терем” (тобто сіль); Олег і Давид пропонували південну частину храму, тобто частину праворуч. Саме там були влаштовані спеціальні ніші-аркосолії від початку будівництва церкви. Окрім того, ще 1072 р. цю частину храму визначив для раки князь Святослав Всеволодович (батько Олега і Давида) – учасник церемонії першого перенесення останків Бориса і Гліба до дерев'яної церкви. Під час суперечки з Мономахом Давид говорив: “Идеже отец мой назнаменал (призначив – *І. М.*)”²⁴. Опоненти не змогли дійти згоди й змушені були кинути жереб. Жереб випав на користь пропозиції Олега і Давида. Отже, гробниці святих влаштували у південних аркосоліях Борисоглібського собору.

²⁴ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ), т. 2: *Ипатьевская летопись* (Москва 1962), стб. 281.

Напередодні перенесення мощей кам'яна церква Бориса і Гліба була освячена: “И отпевшим им обедною обедаша у Олега (Олега Святославича, батька князя Всеволода Ольговича – *І. М.*) и пиша и бы учреждение велико. И накормиша убогих и страненых по три дни”²⁵. Князь Олег пригощав на церемонії, тобто господарював у Вишгороді. Саме Олегові Святославичу належить честь остаточної добудови грандіозного храму-мавзолею Бориса і Гліба у Вишгороді, який заклав його батько, а потім будівництво невдало продовжив дядько Всеволод. Майже завершена Всеволодом Ярославичем (батьком Володимира Мономаха) споруда зруйнувалася (обвалилося склепіння). Тому попри те, що Олег не заснував, а тільки добудував храм батька і дядька, він став офіційним донатором храму. Не випадково, що й син Олега, засновник Кирилівської церкви Всеволод Ольгович, майже на порозі смерті наказав везти себе до Вишгорода, де він і помер (1 серпня 1146 р.) та був похований у тій же вишгородській церкві Бориса і Гліба²⁶, гадаємо біля раки з мощами Бориса і Гліба. Цікаву інформацію щодо борисоглібського культу в Кирилівському монастирі подає літопис уже за часів сина Всеволода – великого київського князя Святослава. Під 1194 р. тут сказано, що князь “в субботу же еха ко Святым мучеником (тобто до Бориса і Гліба – *І. М.*) церкви, ту соущоу у Святого Кюрила, яко последнюю свою службу принося”²⁷.

Отже, на території Кирилівського монастиря біля “Святого Кюрила” існувала церква або окремих приділ, який уособлює окрему церкву, Бориса і Гліба! Про це згадувалося у дослідженнях ХІХ ст.²⁸

У 60-ті роки ХХ ст. відомий київський учений М. Холостенко, досліджуючи Кирилівський храм, знайшов залишки фундаментів прибудов до вівтарної частини з північного й південного фасадів собору та до західного фасаду храму, вказавши на їх приблизно одночасну побудову із самою церквою²⁹. Висувалося припущення, що саме південну вівтарну прибудову літопис (1194 р.) називає церквою Бориса і Гліба³⁰.

К. Шероцький (думку якого повторила Т. Кілессо) висунув припущення, ніби Борисові і Глібові був присвячений... розпис жертовника!³¹ Окрім того,

²⁵ ПСРЛ, т. 2, стб. 281.

²⁶ І. МАРГОЛІНА, *Кирилівська церква...*, с. 138–145.

²⁷ ПСРЛ, т. 2, стб. 680.

²⁸ Н. ЗАКРЕВСКИЙ, *Описание Киева*, т. 1 (Москва 1868) 344; А. ШАХМАТОВ, *Разыскание о русских летописях* (Москва 2001) 61; А. СОВЕТОВ, ‘Киево-Кирилловская церковь’ в *Учебно-богословские церковно-проповеднические опыты студентов импер. КДА*, вып. 12 (К. 1914) 241–244.

²⁹ Н. ХОЛОСТЕНКО, ‘Новые данные о Кирилловской церкви в Киеве’ в *Памятники культуры. Исследования и реставрация*, вып. 2 (Москва 1980) 11–12, 18.

³⁰ Л. МАХНОВЕЦЬ, *Літопис руський* (К. 1989) 534.

³¹ К. ШЕРОЦЬКИЙ, *Киев: путеводитель* (К. 1918) 223; Т. КІЛЕСО, *Кирилівський монастир* (К. 1999) 79.

що в системі розписів цього компартимента наявні зображення виключно балканських святих і зовсім відсутні зображення Бориса і Гліба, а тим паче сцени з їх життя, сама церква від початку мала лише один престол, а у літопису йдеться “ко Святым мучеником (тобто до Бориса і Гліба – І. М.) церкви”, тобто окрема церква або приділ з престолом. Існує гіпотеза, що приділ Бориса і Гліба міг бути на хорах – там, де розташовувалася князівська молитовня³². Ця версія також неправдоподібна, бо цілком аргументовано доведено, що живопис молитовні присвячений життю Йоанна Предтечі³³.

Найбільш імовірно, що саме південну прибудову до Кирилівського храму було присвячено святим Борису і Глібу і саме там мали бути влаштовані реліквії, пов’язані із братами страсотерпцями. Акцентуємо, що моці Бориса і Гліба князь Всеволод міг без проблем взяти з Вишгородської Борисоглібської церкви, яка на час його великого князювання у Києві, як і сам Вишгород, належали Ольговичам, тобто Всеволоду, і помістити їх у будь-якому компартименті свого родового храму.

Підсумовуючи, переконливо припускаємо, що у муруваннях Кирилівської церкви було вміщено такі реліквії:

1. Моці Кирила Александрійського – при закладанні храму; при влаштуванні престолу під престол; за сценою “Поховання святого Кирила”, за зображенням проквітлого хреста (південна апсида, нижній південний регістр).

2. Моці Атанасія Александрійського – у стіні за сценою “Поховання святого Атанасія” (південна апсида, нижній північний регістр).

3. Моці папи Климента Римського – у жертovníку, у центрі нижнього регістру за зображенням хреста.

4. Моці святої Агати Сіцилійської – у південному нартексі, праворуч західної ніші-аркасолія, де було поховано княгиню Марію Мстиславівну, за зображенням голготського хреста.

5. Моці святих Бориса і Гліба – у стінах південної прибудови до Кирилівського храму (до наших часів не збереглась) і в будь-якому центральному компартименті родового палацового храму Всеволода Ольговича.

---

³² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 291, спр. 150, арк. 4: *Зауваження на дисертацію Ю. Асєєва.*

³³ І. МАРГОЛІНА, ‘Живопис князівської молитовні Кирилівської церкви Києва: нові відкриття’ в *Софійській часопис. Збірник статей за матеріалами VII міжнародної наукової конференції “Причорномор’я, Крим, Русь в історії та культурі”*, вип. 2 (К. 2018) 57–70.